

Опарін Олексій Анатолійович,
*доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри фізичної терапії,
ерготерапії та фізичного виховання
Українського гуманітарного інституту
orcid.org/0000-0003-1493-9353
o.oparin@ugi.edu.ua*

Предко Олена Іллівна,
*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри релігієзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
orcid.org/0000-0002-9908-7788
olenapredko@knu.ua*

ДО ПИТАННЯ ВАКЦИНАЦІЇ СВДКІВ ЄГОВИ В ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

Релігійна віра та релігійна безпека є невід'ємним складником діяльності релігійних організацій. Пандемія COVID-19 активізувала уряди багатьох країн світу і привернула увагу до спільнот, які так чи інакше ігнорували заходи безпеки для зниження рівня поширення коронавірусу. Саме тому питання релігійної безпеки щодо діяльності релігійних організацій, зокрема висвітлення специфіки ставлення Свідків Єгови до процесу вакцинації під час пандемії COVID-19, є важливим напрямом для встановлення особливостей реакції релігійних організацій на глобальні виклики. Важливість питання в контексті Свідків Єгови зумовлена тим, що релігійна організація Свідків Єгови згідно з віровченням не використовує медикаменти, які містять активні речовини, виготовлені на основі плазми крові, чи медичні процедури, що пов'язані з переливанням крові. Однак якщо вакцина виготовлена з активних речовин, які дозволені віровченням Свідків Єгови, вакцинація позитивно сприймається релігійною організацією. На початку пандемії окремі види експериментальної вакцини планували розробляти на основі плазми крові, саме цей факт викликав переживання серед вірян Свідків Єгови. В умовах пандемії COVID-19 організація Свідків Єгови показала позитивний приклад, коли керівний орган мотивував вірян пройти повну процедуру вакцинації. Звернення в текстовому та відеоформаті були оприлюднені на офіційному сайті організації разом із прикладами та статистикою про тих вірян, які пройшли вакцинацію. Також представники Свідків Єгови в різних країнах неодноразово давали інтерв'ю і коментарі представникам місцевих ЗМІ. Було відзначено, що Свідки Єгови не є противниками вакцинації, однак наголошують, що рішення щодо прийняття щеплення залежить від особистої позиції людини. На період пандемії заради запобігання поширенню захворювання всі публічні заходи було скасовано та перенесено в онлайн-формат. Так усю місіонерську активність, яка, підкреслимо, є важливим складником богослужбової практики кожного Свідка Єгови, також було скасовано через відсутність безпосередніх контактів. Наведено свідчення окремих вірян, що були прикладом поширення поглядів про корисність вакцинації серед адептів релігійної організації, зокрема приклад позитивного ставлення було відзначено міжнародною організацією UNICEF. Водночас мали місце випадки відмови окремих Свідків Єгови від щеплення, які свою позицію також поширювали в медійному просторі.

Ключові слова: Свідки Єгови, релігійна віра, релігійна безпека / небезпека, COVID-19, заборона переливання крові, ставлення до вакцинації.

Oparin Alex,

*Doctor of Medical Sciences, Professor,
Head of the Department of Physical Therapy,
Occupational Therapy and Physical Education
of Ukrainian Institute of Arts and Sciences
orcid.org/0000-0003-1493-9353
o.oparin@ugi.edu.ua*

Predko Olena,

*Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Religious Studies Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
orcid.org/0000-0002-9908-7788
olenapredko@knu.ua*

ON THE QUESTION OF VACCINATION OF JEHOVAH'S WITNESSES DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Religious faith and security play integral yet invisible roles within religious organizations. The COVID-19 pandemic has prompted affluent regions to take action, heightening concern for those who previously overlooked safety measures to curb the virus's spread. That is why the issue of religious security is related to the activities of religious organizations. In particular, highlighting the specifics of the attitude of Jehovah's Witnesses to the vaccination process during the COVID-19 pandemic is an important direction for establishing the specifics of the reaction of religious organizations to global challenges. The significance of nutrition within the context of Jehovah's Witnesses arises from their preference for non-vicarious medicines, avoiding those derived from blood plasma and associated medical procedures involving blood transfusions. Despite this stance, vaccination, made from God-approved ingredients, is positively embraced by the religious organization. In the early stages of the pandemic, plans were underway to develop a vaccine from blood plasma, reflecting the experiences of many Jehovah's Witness believers. Jehovah's Witnesses in Sweden set a positive example during the pandemic, encouraging people to undergo the vaccination process. Official announcements, examples, and vaccination statistics were disseminated through the organization's website. Representatives from Jehovah's Council in various countries provided interviews and comments to local media outlets, emphasizing that Jehovah's Witnesses do not oppose vaccination. However, they acknowledge that the decision is an individual one. During the pandemic, public events were restricted, shifting to an online format, including missionary activities that support the vital liturgical practice of Jehovah's Witness skin testing. A survey was conducted among believers, revealing diverse opinions on vaccination dangers within the religious organization. Interestingly, a positive view of the international organization UNICEF emerged. Simultaneously, a small faction of Jehovah's Witnesses expressed dissent, gaining visibility in the media space.

Key words: Jehovah's Witnesses, religious faith, religious safety / danger, COVID-19, prohibition of blood transfusion, attitudes toward vaccination.

Актуальність теми дослідження. Пандемія COVID-19, яка розпочалася наприкінці 2019 року в Китаї, а згодом розповсюдилася на цілий світ, до сьогодні продовжує турбувати світову спільноту через появу нових штамів. Хоч нині ця подія не містяться на перших сторінках ЗМІ, однак не зникла з порядку денного. Зокрема, в осінньо-зимовий період коронавірус в Україні поширюється разом із іншими видами гострих респіраторних захворювань. У контексті цього залишається актуальним питання релігійної безпеки. З огляду на те, що протестантські організації, як правило, зорієнтовані

на проведення спільних публічних богослужінь, такі зустрічі досі є небезпечним місцем для поширення захворювань, зокрема коронавірусу. Тому дотримання норм релігійної безпеки, рекомендацій щодо профілактики захворювань та внеможливлення поширення інфекційних хвороб залишається на порядку денному кожної релігійної організації.

З проблемою пандемії COVID-19 стикнулася кожна деномінація. Кожна релігійна організація намагалася розробити свій механізм розв'язання глобальної проблеми, враховуючи особливості власних доктрин та віровчення.

Оскільки вакцинація від COVID-19 є складником релігійної безпеки, то реакція на процедуру в різних конфесіях була різною. Орієнтування релігійних організацій на виконання державних рекомендацій для забезпечення релігійної безпеки в період пандемії викликало серед вірян безліч дискусій (Balaklytskyi, Kotliarov, Korchuk, 2021). Різними міжнародними інституціями розроблено нормативні документи, зокрема, видані Європейським Союзом (European Union Agency, 2020; European Union, 2020), Комісією США з міжнародної релігійної свободи (USCIRF Condemns, 2020), Всесвітньою організацією охорони здоров'я (WHO Headquarters, 2020) тощо. Серед українських нормативних документів, які регулюють різні аспекти безпеки під час пандемії можна відзначити Постанову Кабінету Міністрів України «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» (2020) та Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» (2020). З метою всебічного огляду проблеми релігійної безпеки науковцями Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які є фахівцями з питання релігійної безпеки, оприлюднено монографію «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» (Харьковщенко, 2021). У цій праці висвітлено моделі побудови гнучкої взаємодії релігійних організацій та держави, яка б ураховувала принципи захисту свободи віросповідання й нормативно-правові державні акти.

Організація Свідків Єгови неодноразово привертала увагу релігієзнавців та суспільства через специфічні методи місіонерської роботи й окремі доктрини їх офіційного віровчення. Тому коли пандемія COVID-19 буквально паралізувала весь світ, включно з діяльністю релігійних організацій, ставлення Свідків Єгови до процедури вакцинації зацікавило вчених. Організація останніми роками розвивається, кількість вірян по всьому світу нараховує близько 8,6 млн (Звіт, 2022). Представники Свідків Єгови на сьогоднішній день присутні приблизно в 240 країнах світу та територіях (Звіт, 2022). Саме тому зрозуміти позицію щодо вакцинації проти COVID-19 тих, кого дослідники вважають закритими, а в окремих питаннях занадто консервативними, є цікавим дослідницьким завданням.

Основні результати дослідження. Спершу слід зазначити, що релігійна організація Свідків Єгови відреагувала на проблему пандемії COVID-19, але у власний спосіб. Ужито необхідних заходів для профілактики та збереження здоров'я вірян цієї організації. Наприклад, на сайті організації з'явилася замітка під назвою: «Чи Свідки Єгови є противниками вакцинації?» (Чи Свідки Єгови, 2021). Назва замітки відображає певний дискурс із цього питання серед них, оскільки через власні релігійні переконання Свідки Єгови не можуть отримувати певні види медичних процедур. Через відмову Свідків Єгови від медичних та хірургічних заходів, пов'язаних з переливанням крові, нерідко Свідки ставали об'єктом уваги суспільства та журналістів. Також науковці різних сфер, як-от соціологія (Beckford, 1976), медицина (Crowe, DeSimone, 2019), релігієзнавство (Бережко, Кіреєв, 2020; Яроцький, 2008) тощо, опублікували низку статей щодо випадків, пов'язаних зі Свідками у медичній сфері.

У контексті нашого дослідження торкнемося феномену релігійної віри. Релігійна віра, як правило, є основою вибору людини, включно з реакцією на життєві виклики, одним із яких став коронавірус. Також релігійна віра є складником ідентичності вірянина, який за добровільної згоди долучає особистість до сфери трансцендентного. Одним із поширених визначень релігійної віри як екзистенційного конструкту є пошук життєвої опори, певного внутрішнього духовного стрижня, який стане запорукою цілісності особистості. За наявності такого духовного фундаменту людина буде здатна протистояти різним життєвим обставинам та діяти на основі своїх переконань. З позиції християнства релігійна віра не може бути відокремленою від практичного життя і виявляється в конкретних справах (Предко, 2012). У контексті вищезазначеного одним із головних джерел віри та переконань представників різної духовної традиції є релігійні тексти, які вважають священними в межах тієї чи тієї релігійної організації. Так, у релігійній організації Свідків Єгови авторитетним джерелом релігійної віри та практичного життя є Біблія. І ґрунтуючись на власній інтерпретації біблійних текстів, Свідки Єгови будують основу своїх переконань. Наприклад, щодо питання, пов'язаного із заборонаю переливання крові, Свідки наголошують на

постанові Апостольського собору, де, зокрема, зазначається, що християни зобов'язані «стримуватись... від крові» (Дії 15:20, 29).

У філіалах та центрах релігійної організації Свідків Єгови в різних країнах діє Комітет зв'язку з лікарнями. Члени цього комітету надають медичним закладам інформацію щодо ставлення вірян Свідків Єгови до медичних процедур, пов'язаних з використанням крові, та ознайомлюють лікарів зі стратегіями лікування без застосування переливання крові. За необхідності члени комітету можуть допомогти знайти пацієнту-вірянину Свідків Єгови іншого лікаря, який буде готовий використовувати відповідні методи лікування (Чи ви готові, 1998).

Варто зазначити, що кожен Свідок Єгови завжди носить при собі картку під назвою «Довгострокова медична довіреність і волевиявлення щодо медичного втручання». Там вказано, що вірянин не може згідно з релігійними переконаннями зголоситися на переливання крові, щоб унеможливити виконання цієї процедури адептам організації без їхньої згоди або коли вони перебуватимуть у стані несвідомості. Також у картці вказано методи лікування, які не порушують релігійні переконання Свідків Єгови (Дорожіть своїм життям, 2023).

Тож в офіційній відповіді на вищенаведене питання «Чи Свідки Єгови є противниками вакцинації?» відразу зазначається: «Ні. Свідки Єгови не проти вакцинації». І далі питання щеплення вони не розглядають через призму якоїсь біблійної заповіді, а залишають право вибору за кожним вірянином: «Ми вважаємо, що кожен християнин сам приймає рішення, вакцинуватися йому чи ні». Водночас стверджується, що чимало Свідків Єгови вирішують робити щеплення. Далі описується ставлення Свідків до медичних процедур: «Ми прагнемо якісного медичного обслуговування і цінуємо досягнення медицини, які допомагають запобігати серйозним хворобам» (Чи Свідки Єгови, 2021).

Отже, ми бачимо, що Свідки користуються медициною і вважають благом досягнення в сучасній медичній науці. Також висловлюється повага до медичних працівників, які самовіддано виконують свої обов'язки, особливо тоді, коли це стосується екстрених випадків. Окрім слів пошани і вдячності, наголошено, що «Свідки Єгови охоче співпрацюють з органами

охорони здоров'я» (Чи Свідки Єгови, 2021). Це, зокрема, проявляється в тому, що від початку пандемії COVID-19 організація на своєму сайті сотнями мов наголошувала на дотриманні заходів безпеки.

Зокрема, акцентовано на необхідності «зберегти фізичну дистанцію та слухатися вказівок щодо масових заходів, карантину, миття рук і носіння масок. Включно з іншими вказівками та рекомендаціями від органів влади» (Чи Свідки Єгови, 2021). Однією з біблійних підстав таких дій є посилення на слова апостола Павла щодо підкорення державній владі (Римлян 13:1, 2), (Чи Свідки Єгови, 2021).

Задля інформування суспільства та своїх вірян щодо позитивного ставлення до процесу вакцинації організація послідовно в заяві дає посилення на публікації попередніх років щодо вакцинування та використання засобів медицини, починаючи з 1965 року. Ба більше, деякі Свідки Єгови є лікарями, яким довіряють члени їхньої церкви (Чи Свідки Єгови, 2021).

Пандемія коронавірусу відчутно вплинула на планування заходів цієї релігійної організації у всьому світі. Так, скасовано проведення майже шести тисяч публічних конгресів у багатьох країнах. Керівництво Свідків Єгови зазначило, що причиною цих дій стала: «Наша глибока повага до життя та любов до ближнього, які спонукали нас призупинити наше публічне служіння та особисті зустрічі з березня 2020 року» (Lyons, 2021a). Підкреслено, що Свідки не тільки прагнуть зменшити ризик зараження, коли справа стосується проведення публічних зібрань, ба більше, відмовою від масових заходів вони мають на меті й усунути ризик зараження COVID-19 (Lyons, 2021a).

У період з липня 2021 до січня 2022 рр. керівний орган Свідків Єгови оприлюднював до вірян серію відеозвернень, які стосувалися теми пандемії та вакцинації від COVID-19.

Звернення Керівного органу № 6 2021.

Поради щодо ухвалення рішення щодо вакцинації.

1. Свідки Єгови як релігійна організація не є противниками вакцинації.

2. Пандемія ще триває. На той час від коронавірусу померло понад 19 тисяч Свідків Єгови.

3. У деяких країнах державна влада на законодавчому рівні зобов'язує своїх громадян отримати щеплення. В інших країнах, навіть

попри відсутність такого закону, влада заохочує прийняти щеплення. «Продовжуйте й далі дотримуватися запобіжних заходів, особливо якщо ви маєте проблеми зі здоров'ям або ж якщо ви в похилому віці», «Прислухайтеся до вказівок місцевих органів охорони здоров'я та будьте обачні» (Звернення № 6, 2021).

Звернення Керівного органу (№ 7 2021). У цьому зверненні наголошено, що чим більший рівень вакцинації серед членів Бетелю (центри релігійної організації в різних країнах), тим краще ці цінні працівники організації будуть захищені та зможуть отримувати від Організації духовні матеріали різними мовами в багатьох країнах світу. Також висловлено подяку вірянам від усього серця, які виконують вказівки Керівного органу в період пандемії (Звернення № 7, 2021).

Звернення Керівного органу (№ 8 2021). Від 1 червня до 1 жовтня 2021 року у США 1 407 вірян Свідків Єгови госпіталізовано через COVID-19 або його симптоми. Зазначається, що з них менш ніж 1 % отримали необхідну вакцинацію. Також за цей самий період у США від коронавірусу померло 486 одновірців, з яких менш ніж 1 % були повністю вакциновані. Також особливо підкреслено, що померлі вакциновані мали серйозні хронічні хвороби. До того ж зазначається, що понад 22 тисячі членів Бетелю та 44 тисячі спеціальних служителів уже пройшли повний курс вакцинації. І зазначено, що серед цієї кількості лише чотири особи мали важкі побічні реакції, які, можливо, є наслідком вакцинації. Однак згодом їхній стан було стабілізовано. У серпні та вересні 2021 року 3 975 вакцинованих членів Бетелю полишали свої центри, відправляючись у відпустку. Після їх повернення до центру станом на 24 вересня 2021 року визначено, що тільки 4 одновірці заразилися вірусом COVID-19. Однак кожен із них переніс симптоми хвороби в легкій формі і згодом усі одужали. Також зазначається, що тільки повністю вакцинованим членам Бетелю дається право на відпустку (Звернення № 8, 2021).

Звернення Керівного органу (№ 9 2021). Поставлено таке запитання: «Якби щеплення та інші заходи, пов'язані із запобіганням захворюванню коронавірусом, були такі небезпечні, то чи Єгова б допустив, щоб Керівний орган, його помічники, місіонери, члени Бетелю

та інші повночасні служителі наражали себе не небезпеку?». Відразу напрошується негативна відповідь. Акцентується на біблійному пророцтві, що «великий натовп людей» (тобто Свідків Єгови) переживе велике лихо (Об'яв. 7:9-12). Також указано, що Бог не такий, як єгипетський фараон, який прагнув винищити ціле покоління євреїв (Вихід. 1-2). Навпаки, Єгова дбає про здоров'я та безпеку свого народу і далі буде провадити його безпечним шляхом, щоб цей народ був у краю живих (Звернення № 9, 2021).

Звернення Керівного органу (№ 10 2021). Станом на 25 грудня 2021 року від коронавірусу померло 25 658 вірян Свідків Єгови. Носити маски, дотримуватися дистанції, часто мити руки і, якщо можливо, вакцинуватися. Задля заохочення Свідків до щеплення, окрім статистичних даних, подають свідчення користі цієї процедури. Так, у деяких районах Болгарії місцеві священники стверджують, що вакцина від COVID-19 – це «диявольська отрута» (Звернення № 10, 2021). Ось чому багато людей у тій країні не бажають вакцинуватися. Однак одна вірянка Свідків та її чоловік, переглянувши звернення Керівного органу, вирішили прислухатися до його рекомендацій та зробити щеплення. Згодом до вірянки зателефонувала начальниця з її роботи та повідомила, що всі працівники, які не вакциновані, не зможуть виходити на роботу, тобто будуть звільнені. Однак на подив начальниці вірянка повідомила, що вже вакцинована. І вона була єдиною на тому підприємстві, хто зробив щеплення від COVID-19. А оскільки всі інші не пройшли цієї процедури, то мали втратити роботу. У результаті на вакантні робочі місця прийшли 14 вакцинованих вірянок Свідків Єгови та одна зацікавлена вченням цієї релігійної організації (Звернення № 10, 2021).

Звернення Керівного органу (№ 1 2022). Станом на 21 січня 2022 року від коронавірусу померло 26 813 вірян Свідків Єгови. Зазначається, що у вакцинованих симптоми захворювання штамом Omicron зазвичай слабші й не призводять до госпіталізації або летальних випадків. У зверненні подається інформація про Пуерто-Рико, де захворів 551 вірянин, серед яких троє померло. Але зазначається, що покійні мали інші серйозні супутні захворювання. Наголошується, що пандемія ще не

закінчилася і потрібно зробити все можливе, щоб захистити своє життя та здоров'я (Звернення № 1, 2022).

На практиці випадки активності Свідків щодо вакцинації в деяких країнах були настільки відчутними, що їх відзначили на сайті UNISEF. На ресурсі розміщено статтю під назвою «Сільський староста виступає за вакцинацію від COVID-19» (McMgrams, 2022). Наведено розповідь про 95-річну Евелін Малінду, члена організації, яка проживала в одному із сіл африканської країни Малаві. Її позиція щодо важливості вакцинації проти COVID-19 була досить твердою, попри те, що більшість мешканців села похилого віку скептично ставилися до цієї процедури.

На ресурсі зазначається, що Свідки Єгови в давньому минулому виступали проти вакцинації, однак Малінда наголошує на важливості щеплення. Вона говорить: «У Біблії сказано, що ми повинні дотримуватися того, що каже наш уряд. Якщо він каже, що ми повинні йти на вакцинацію, то ми повинні» (McMgrams, 2022). Онука Малінди, 38-річна Жан Мусіша, зазначила, що в них велика родина, і вплив матріарха та її позиція заохотили всіх членів сім'ї зробити щеплення. Онука, зокрема, зазначала, що «дуже приємно бачити, як їй (бабусі) роблять щеплення, оскільки багато людей боялися робити укол» (McMgrams, 2022). Жан Мусіша підкреслювала, що вакцинацію бабусі зроблено за власним бажанням. Зауважено, що старенька розуміла, наскільки смертельно небезпечний вірус COVID-19, особливо для людей похилого віку. Доктор Ганш'ям Сеті, спеціаліст ЮНІСЕФ з питань охорони здоров'я, зазначив, що 95-річна Евелін Малінда є найстарішою людиною, яка отримала щеплення в цьому районі Малаві (McMgrams, 2022).

Так само на Ямайці місцеве видання зазначає, що релігійна організація Свідків Єгови «закликає нещеплених жителів Ямайки довіритися науці та прийняти укол» (Lyons, 2021a). Зокрема, там наводять слова місцевого лідера Свідків Єгови – старійшини Пітера Скудамора: «Багато Свідків Єгови прийняли особисте рішення про вакцинацію, вважаючи, що це відповідає їхній повазі до святості життя та їхньому бажанню завжди виявляти любов до своїх ближніх» (Lyons, 2021a).

Також старійшина Пітер додав, що хоч вакцинація є особистим рішенням, яке має приймати кожна людина, варто зауважити, що авторитетні наукові медичні дослідження показали, що ті, хто отримав повний курс вакцинації, мають додатковий захист від вірусу COVID-19. Водночас зазначено, що ті особи, які прийняли рішення не приймати вакцину, повинні дотримуватися підвищених засобів безпеки для свого здоров'я під час цієї пандемії. Дублюючи офіційні заяви своєї організації, старійшина зазначає, що Свідки Єгови люблять життя і тому цінують численні досягнення медичної науки щодо зменшення ризику важких захворювань. Один із членів цієї релігійної організації, який вирішив залишитися анонімом, описав своє ставлення до вакцинації: «У мене немає проблем з вакциною. Я отримав свою першу дозу. Мій батько і сестра також отримали вакцину. Я б сказав/ла невакцинованим людям, що потрібно зробити щеплення зараз, щоб зменшити ризик заразитися або померти від COVID-19» (Lyons, 2021a).

Старійшина Пітер Скудамор прокоментував для Sunday Observer, що Свідки Єгови «повністю засмучені» втратою життів і стражданнями, які пандемія завдала острову Ямайка, особливо під час нещодавнього збільшення захворюваності (Lyons, 2021a). Офіційний сайт Свідків Єгови jw.org, який доступний по цілому світу, сотнями мов містить нагадування щодо запобігання захворюванню коронавірусом. Подані там рекомендації є подібними до тих, які схвалені Міністерством охорони здоров'я різних країн, зокрема і Ямайки (Lyons, 2021a).

Відмова від масових заходів Свідків Єгови перевела громади в онлайн-формат. Так щорічний конгрес під назвою «Сильні завдяки вірі» оприлюднено на віртуальній платформі з озвученою 500 мовами (Lyons, 2021a). Свідки Єгови призупинили свої публічні служіння, збори поклоніння в залах Царства ще до того часу, як уряд оголосив про обмеження зборів (Lyons, 2021b).

Щодо проповідницької діяльності Свідків Єгови, то цей стан можна назвати «зникнення», а не стан «дрімоти». Представник зв'язків із громадськістю Свідків на Ямайці Мордехай Таллох заявив, що хоч активна діяльність Свідків Єгови вперше за десятиліття через спадах пандемії коронавірусу зникла з поля зору

громадськості, однак вона не зійшла нанівець. Свої релігійні переконання Свідки Єгови поширюють не через особисті відвідування, а через безпечний метод листування та телефонні дзвінки (Lyons, 2021a).

Як підтримку офіційної позиції Нік Чулут, представник зв'язків із громадськістю відділення Свідків Єгови в США, зазначив, що станом на кінець вересня 2021 року 4 902 із 4 926 офісів (центрів) Свідків Єгови в штаті Нью-Йорк повністю вакциновані, що становить 99 %. Водночас підкреслюється: «Ми розглядаємо вакцинацію як особисте рішення кожного християнина» (Chouloute, 2021).

Щодо українського контексту, то він подібний до загальносвітового. Степан Молнар, речник Свідків Єгови в Закарпатській області, на запит служби BBC News Україна повідомив, що «Свідки Єгови не проти вакцинації, ми навіть заохочуємо шляхом освітніх програм на радіо. Від початку карантину всі зібрання ми проводимо онлайн. Для нас життя – це святе, тому все, що може допомогти його зберегти, ми приймаємо» (Паллаг, 2021).

Наведемо випадок відмови вірянина Свідків Єгови від вакцинації з релігійних причин, який став відомий громадськості. Савіель Колон, колишній поліцейський у місті Бостон, подав до суду на владу міста на 2 мільйони доларів. Він стверджував, що його незаконно звільнили з роботи та відкрито висміювали за його релігійні переконання після того, як він подав прохання про відмову від вакцинації проти COVID-19 з релігійних підстав. Він зазначає, що перш ніж отримати посаду офіцера поліції, він був членом організації Свідків Єгови понад 10 років. Однак керівництво відділку поліції його «фактично відправило в необмежену неоплачувану адміністративну відпустку, що рівнозначно звільненню чи набагато гірше» (Patkin, 2022). У результаті Савіель Колон заявив, що він зазнав фінансових та емоційних труднощів, включно зі стресом, який позначився на стосунках із членами родини. Крім того, через важкий емоційний стан його стали турбувати регулярні головні болі, виснаження та безсоння. Через це він подає до суду «за навмисне введення в оману, недбалість, протиправне втручання в ділові відносини та умисне заподіяння емоційного стресу, серед інших пунктів» (Patkin, 2022). Ця справа закінчилася

наприкінці 2023 р., де Савіелю Колону було відмовлено в задоволенні позову (Saviel Colon against, 2023).

Крім того, варто зауважити, що у травні 2023 року створено сайт «Свідчення про негативні наслідки кампаній вакцинації проти COVID-19 серед Свідків Єгови» (About, n. d.). На вебресурсі зазначено, що Свідки Єгови вакциновані завдяки вказівкам, наданим керівним органом з липня до грудня 2021 року, про які було згадано вище. Наслідком цих подій стало таке: «Багато свідків зазнали серйозних негативних наслідків після кампаній вакцинації, здебільшого їм було важко висловити це й розпізнати» (About, n. d.). Ось чому метою створення сайту стало створення можливості для кожного Свідка, якого торкнулися ці кампанії вакцинації, висловитися, щоб спільнота взяла це до уваги» (About, n. d.). Свідчення про погіршення здоров'я або навіть летальні випадки від вакцинації залишали Свідки Єгови різних вікових категорій, здебільшого франкомовні.

У цих свідченнях міститься чимало негативних тверджень щодо Керівного органу Свідків Єгови. Наведемо свідчення 56-річного Гіслайна Мессе (Ghislain Messe), який є членом організації Свідків уже 38 років. Він автор декількох статей проти вакцинації, які поширює у власному блозі (Messe, 2021). Гіслайн зазначав, що «двоє старійшин з моїх зборів попросили мене відкликати статтю, схвалену районним керівником» (Messe, 2023). У своєму зверненні він посилається на внутрішній документ організації, де вказується, що в грудні 2022 року старійшини Свідків Єгови отримали лист від Керівного органу з проханням до старійшин та піонерів пройти повну вакцинацію для участі в навчальних курсах (Messe, 2023). Для підтвердження своїх слів вірянин Гіслайн Мессе дає посилання на той документ (Communication, 2022). Деякі дописувачі цього сайту переконані в тому, що Керівний орган Свідків Єгови непрямо різними заявами і твердженнями заохочує своїх членів до вакцинації, яку цей Свідок вважає «потенційно смертельним продуктом» (Messe, 2023).

Наведемо ще один примітний факт щодо ставлення Свідків Єгови до вакцинації від коронавірусу. У травні 2020 року, коли починалася пандемія, у США почав діяти Національний проєкт реконвалесцентної плазми від COVID-19 (National COVID-19 Convalescent Plasma

Project). Ідеться про виготовлення вакцини на основі плазми крові. Цей проєкт перебував на ранніх стадіях дослідження та передбачав, що в кровотік хворої людини буде введено антитіла з плазми пацієнтів, які одужали. Інформація про такий вид вакцинації стурбувала Свідків Єгови. Питання переливання крові для них стоїть гостро, і вони готові скоріше померти, ніж пройти цю процедуру. У цьому контексті вакцина на основі плазми крові також є порушенням релігійних переконань цієї організації. На той час уже понад 100 дослідників і 40 лікарень приєдналися до Національного проєкту реконвалесцентної плазми від COVID-19. Крім того, Управління з продовольства і медикаментів США схвалило шість клінічних випробувань цієї експериментальної вакцини (Dubay, 2020). Однак нині відомо, що офіційно визнані вакцини проти COVID-19 не містять плазми крові, що не суперечить релігійним переконанням Свідків Єгови (Hobden, 2021).

Також Свідок зі Львова Сергій Афанасьєв, біолог за освітою, на початку пандемії висловив свою думку щодо вакцини на основі плазми крові: «Застосування плазми для лікування хворих з COVID-19 може бути просто способом імітації бурхливої діяльності із сумнівними результатами» (Афанасьєв, 2020). На його думку, найкращим методом було б використання для такої вакцини фракцій імуноглобулінів або очищених антитіл. Таким методом, за його переконанням, можна було б швидше визначити, чи має ефективність цей метод лікування. Також він порадив: «Окрему увагу потрібно приділити можливості профілактики COVID-19 шляхом введення препаратів імуноглобуліну контактним та групам ризику» (Афанасьєв, 2020). Тому Афанасьєв висловлює прохання «застосовувати фракцію імуноглобулінів, що повністю відповідає їх позиції пошуку найкращого лікування і які можуть простимулювати дослідження для з'ясування ефективності застосування антитіл у лікуванні та профілактиці COVID-19 в умовах пандемії» (Афанасьєв, 2020).

Висновок. Підбиваючи підсумки проведеної наукової розвідки, зазначимо, що релігійна організація Свідків Єгови змогла адаптуватися до такої моделі релігійної безпеки, яка дала змогу звершувати свою діяльність в незвичних умовах пандемії COVID-19. Виокремимо три ключові складники ставлення до вакцинації Свідків Єгови в умовах пандемії COVID-19. По-перше, наголошення на позитивному ставленні до вакцинації, аргументуючи це тим, що життя людини є даром, який потрібно зберегти. Оприлюднювалися персональні історії вірян Свідків Єгови, а також наводилася статистика щодо вакцинації в офіційних зверненнях керівництва цієї релігійної організації. Водночас право вибору на користь щеплення чи відмову від нього залишалося за особистим рішенням кожної людини. По-друге, організація Свідків Єгови по всьому світу в період загострення пандемії та карантинних обмежень перевела свої богослужіння в онлайн-формат. Цей крок для організації є показово-зразковим, беручи до уваги те, що основним методом місіонерської роботи є особистий контакт і щотижневі зустрічі в залах Царства. По-третє, усередині самої течії є віряни, які проти вакцинації. Вони аргументують свою позицію, зокрема, поглядом, що вакцинація може бути небезпечною для здоров'я процедурою, та випадками, коли такі побоювання підтверджувалися погіршенням здоров'я певних осіб після вакцинації. Також були засвідчені певні побоювання вірян Свідків Єгови, коли розроблялися деякі вакцини від COVID-19 на основі плазми крові. А оскільки відповідно до власної релігійної віри та переконань Свідки Єгови категорично не допускають переливання крові, прийняття такої вакцини також не допустиме. Однак у межах реакції на пандемію COVID-19 та зменшення поширення інфекції Свідки Єгови діяли відповідно до норм релігійної безпеки, врахувавши особливості релігійної віри та доктринальних переконань.

Список використаних джерел:

1. *About.* (n. d.). Testimonies on the adverse events of anti Covid-19 vaccination campaigns among Jehovah's Witnesses. URL: <https://adverse-events-jw.org/>
2. Balaklytskyi, M., Kotliarov, P., & Korchuk, V. (2021). Ukrainian Protestants' Communicative Responses to the Covid-19 Pandemic. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(4), 160–181.
3. Beckford, J. A. (1976). *The Trumpet of Prophecy: A Sociological Study of Jehovah's Witnesses*. Blackwell.

4. Chouloute, N. (2021). Jehovah's Witnesses Support COVID-19 Vaccinations. *The Examiner News*. URL: <https://www.theexaminernews.com/jehovahs-witnesses-support-covid-19-vaccinations/>
5. Communication. (2022). *Testimonies on the adverse events of anti Covid-19 vaccination campaigns among Jehovah's Witnesses*. URL: <https://effets-indesirables-jw.fr/ressources/lettreauxanciensobligationvaccinale19122022.pdf>
6. Crowe, E. P., & DeSimone, R. A. (2019). Transfusion support and alternatives for Jehovah's Witness patients. *Current opinion in hematology*, 26(6), 473–479. <https://doi.org/10.1097/MOH.0000000000000535>
7. Dubay, G. (2020). Jehovah's Witnesses' bad blood with COVID-19 vaccines. *ViaNolaVie*. URL: <https://www.vianolavie.org/2020/05/19/jehovahs-witnesses-bad-blood-with-covid-19-vaccines/>
8. European Union Agency for Fundamental Rights. (2020). *Coronavirus pandemic in the EU – fundamental rights implications*. Office of the European Union.
9. European Union. (2020). *Government and institution measures in response to COVID-19*. KPMG. URL: <https://kpmg.com/xx/en/home/insights/2020/04/european-union-government-and-institution-measures-in-response-to-covid.html>
10. Hobden, N. (2021). Expert insight: Jobs, jobs and swabs. *Association of Chairs*. URL: <https://www.associationofchairs.org.uk/2021/05/12/jabjobsandswabs/>
11. Lyons, R. (2021a). Trust science and take the jab, Jehovah's Witnesses urge Jamaicans. *Jamaica Observer*. URL: <https://www.jamaicaobserver.com/news/trust-science-and-take-the-jab-jehovahs-witnesses-urge-jamaicans/>
12. Lyons, R. (2021b). Masked but not muted. *Jamaica Observer*. URL: <https://www.jamaicaobserver.com/news/masked-but-not-muted/f>
13. McMrams, J. (2022). Village elder is advocate for COVID-19 vaccination. *UNICEF*. URL: <https://www.unicef.org/malawi/stories/village-elder-advocate-covid-19-vaccination>
14. Messe, G. (2023). Discrimination et extorsion de consentement. *Témoignages sur les effets indésirables des campagnes de vaccination anti Covid-19 chez les Témoins de Jéhovah*. URL: <https://effets-indesirables-jw.fr/untemoignage.aspx?id=55&p=2>
15. Messe, G. (2021). Le vaccin n'est pas la bonne technologie. *Ghislain Messe's blog*. URL: <https://ghislainmees.blogspot.com/2021/07/le-vaccin-nest-pas-la-bonne-technologie.html>
16. Patkin, A. (2022). Jehovah's Witness cop suing city over not being awarded religious exemption on vaccine. *Boston.com*. URL: <https://www.boston.com/news/local-news/2022/11/29/boston-jehovahs-witness-covid-vaccine-lawsuit/>
17. Saviel Colon against Boston Police Department, Civil Service Commission, Nov. 30, 2023, D1-23-218 (USA). URL: <https://www.mass.gov/doc/colon-saviel-v-boston-police-department-113023>
18. *USCIRF Condemns the Stigmatization of Religious Minorities during COVID-19 Pandemic*. (2020). United States Commission on International Religious Freedom. URL: <https://www.uscirf.gov/news-room/releases-statements/uscirf-condemns-stigmatization-religious-minorities-during-covid-19>
19. WHO Headquarters. (2020). *Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19*. WHO. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and-recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19>
20. Афанасьев, С. (2020). COVID-19 и переливание крови. Свидетели Иеговы будут отказываться от жизнеспасующей процедуры? *Свидетели Иеговы. Мифы и факты*. URL: <https://afanasyevjw.blogspot.com/2020/>
21. Бережко, К., & Кіреєв, Ю. (2020). Свідки Єгови в сучасному світі та Україні. *Релігійна свобода*, (25), 79–95.
22. Дорожить своїм життям – безцінним подарунком від Єгови. (2023). *Вартова башта оголошує Царство Єгови*, 144(2), 20–25.
23. Звернення Керівного органу (№ 1 2022). (2022). Офіційний сайт Свідків Єгови. URL: <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-усього-світу/Звернення-Керівного-органу-1-2022/>
24. Звернення Керівного органу (№ 6 2021). (2021). Офіційний сайт Свідків Єгови. URL: <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-усього-світу/Звернення-Керівного-органу-6-2021/>
25. Звернення Керівного органу (№ 7 2021). (2021). Офіційний сайт Свідків Єгови. URL: <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-усього-світу/Звернення-Керівного-органу-7-2021/>
26. Звернення Керівного органу (№ 8 2021). (2021). Офіційний сайт Свідків Єгови. URL: <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-усього-світу/Звернення-Керівного-органу-8-2021/>
27. Звернення Керівного органу (№ 9 2021). (2021). Офіційний сайт Свідків Єгови. URL: <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-усього-світу/Звернення-Керівного-органу-9-2021/>
28. Звернення Керівного органу (№ 10 2021). (2021). *Офіційний сайт Свідків Єгови*. URL: <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-усього-світу/Звернення-Керівного-органу-10-2021/>
29. Звіт про всесвітню діяльність Свідків Єгови. (2022). *Онлайн-бібліотека Товариства «Вартова Башта»*. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/1102022816>

30. Паллаг, К. (2021). «Біблія не забороняє вакцинацію, але...». Як релігійні громади протидіють щепленню. *BBC Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-59771178>
31. Предко, О. І. (2012). Релігійна віра як екзистенційне підґрунтя особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*, (109), 26–30.
32. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, Постанова Кабінету Міністрів України (2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-п#Text>
33. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України», Указ Президента України № 392/2020 (2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
34. Чи ви готові до випробування віри у ситуації, що вимагає медичного втручання? (1998). *Наше служіння Царству*. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/201990406>
35. Чи Свідки Єгови є противниками вакцинації? (2021). *Офіційний сайт Свідків Єгови*. URL: <https://www.jw.org/uk/свідки-єгови/найпоширеніші-запитання/jw-вакцина-щеплення/>
36. Харьковщенко, Є. (Ред.). (2021). *Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії*. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В.
37. Яроцький, П. (2008). Свідки Єгови. У *Пізній протестантизм в Україні (п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови)* (с. 416–616). Київ-Дрогобич : Сурма С.

References:

1. *About*. (n. d.). Testimonies on the adverse events of anti Covid-19 vaccination campaigns among Jehovah's Witnesses. Retrieved from <https://adverse-events-jw.org/>
2. Balaklytskyi, M., Kotliarov, P., & Korchuk, V. (2021). Ukrainian Protestants' Communicative Responses to the Covid-19 Pandemic. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(4), 160–181.
3. Beckford, J. A. (1976). *The Trumpet of Prophecy: A Sociological Study of Jehovah's Witnesses*. Blackwell.
4. Chouloute, N. (2021). Jehovah's Witnesses Support COVID-19 Vaccinations. *The Examiner News*. Retrieved from <https://www.theexaminernews.com/jehovahs-witnesses-support-covid-19-vaccinations/>
5. Communication. (2022). *Testimonies on the adverse events of anti Covid-19 vaccination campaigns among Jehovah's Witnesses*. Retrieved from <https://effets-indesirables-jw.fr/ressources/lettreauxanciensobligationvaccinale19122022.pdf>
6. Crowe, E. P., & DeSimone, R. A. (2019). Transfusion support and alternatives for Jehovah's Witness patients. *Current opinion in hematology*, 26(6), 473–479. <https://doi.org/10.1097/MOH.0000000000000535>
7. Dubay, G. (2020). Jehovah's Witnesses' bad blood with COVID-19 vaccines. *ViaNolaVie*. Retrieved from <https://www.vianolavie.org/2020/05/19/jehovahs-witnesses-bad-blood-with-covid-19-vaccines/>
8. European Union Agency for Fundamental Rights. (2020). *Coronavirus pandemic in the EU – fundamental rights implications*. Office of the European Union.
9. European Union. (2020). *Government and institution measures in response to COVID-19*. KPMG. Retrieved from <https://kpmg.com/xx/en/home/insights/2020/04/european-union-government-and-institution-measures-in-response-to-covid.html>
10. Hobden, N. (2021). Expert insight: Jobs, jobs and swabs. *Association of Chairs*. Retrieved from <https://www.associationofchairs.org.uk/2021/05/12/jabjobsandswabs/>
11. Lyons, R. (2021a). Trust science and take the jab, Jehovah's Witnesses urge Jamaicans. *Jamaica Observer*. Retrieved from <https://www.jamaicaobserver.com/news/trust-science-and-take-the-jab-jehovahs-witnesses-urge-jamaicans/>
12. Lyons, R. (2021b). Masked but not muted. *Jamaica Observer*. Retrieved from <https://www.jamaicaobserver.com/news/masked-but-not-muted/f>
13. McMrams, J. (2022). Village elder is advocate for COVID-19 vaccination. *UNICEF*. Retrieved from <https://www.unicef.org/malawi/stories/village-elder-advocate-covid-19-vaccination>
14. Messe, G. (2023). Discrimination et extorsion de consentement. *Témoignages sur les effets indésirables des campagnes de vaccination anti Covid-19 chez les Témoins de Jéhovah*. Retrieved from <https://effets-indesirables-jw.fr/untemoignage.aspx?id=55&p=2>
15. Messe, G. (2021). Le vaccin n'est pas la bonne technologie. *Ghislain Messe's blog*. Retrieved from <https://ghislainmees.blogspot.com/2021/07/le-vaccin-nest-pas-la-bonne-technologie.html>
16. Patkin, A. (2022). Jehovah's Witness cop suing city over not being awarded religious exemption on vaccine. *Boston.com*. Retrieved from <https://www.boston.com/news/local-news/2022/11/29/boston-jehovahs-witness-covid-vaccine-lawsuit/>
17. Saviel Colon against Boston Police Department, Civil Service Commission, Nov. 30, 2023, D1-23-218 (USA). Retrieved from <https://www.mass.gov/doc/colon-saviel-v-boston-police-department-113023>

-
18. *USCIRF Condemns the Stigmatization of Religious Minorities during COVID-19 Pandemic*. (2020). United States Commission on International Religious Freedom. Retrieved from <https://www.uscirtf.gov/news-room/releases-statements/uscirtf-condemns-stigmatization-religious-minorities-during-covid-19>
19. WHO Headquarters. (2020). *Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19*. WHO. Retrieved from <https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and-recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19>
20. Afanasev, S. (2020). COVID-19 i perelivanie krovi. Svideteli Iegovyi budut otkazyivatsya ot zhiznespasayushey protsedury? [COVID-19 and blood transfusion. Will Jehovah's Witnesses refuse a life-saving procedure?] *Svideteli Iegovyi. Mifyi i faktyi*. Retrieved from <https://afanasyevjw.blogspot.com/2020/>
21. Berezhko, K., & Kirieiev, Yu. (2020). Svidky Yehovy v suchasnomu sviti ta Ukraini [Jehovah's Witnesses in the modern world and Ukraine]. *Relihiina Svoboda – Religious Freedom*, (25), 79–95. [in Ukrainian].
22. Dorozhit svoim zhyttiam – beztsinnym podarunkom vid Yehovy [Cherish your life - a priceless gift from Jehovah]. (2023). *Vartova bashta oholoshuie Tsarstvo Yehovy – The Watchtower Announces Jehovah's Kingdom*, 144(2), 20–25. [in Ukrainian].
23. Zvernennia Kerivnoho orhanu (№ 1 2022) [Appeal of the Governing Body (No. 1 2022)]. (2022). *Ofitsiinyi sait Svidkiv Yehovy – The official website of Jehovah's Witnesses*. Retrieved from <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-уського-світу/Звернення-Керівного-органу-1-2022/> [in Ukrainian].
24. Zvernennia Kerivnoho orhanu (№ 6 2021) [Appeal of the Governing Body (No.6 2021)]. (2021). *Ofitsiinyi sait Svidkiv Yehovy – The official website of Jehovah's Witnesses*. Retrieved from <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-уського-світу/Звернення-Керівного-органу-6-2021/> [in Ukrainian].
25. Zvernennia Kerivnoho orhanu (№ 7 2021) [Appeal of the Governing Body (No. 7 2021)]. (2021). *Ofitsiinyi sait Svidkiv Yehovy – The official website of Jehovah's Witnesses*. Retrieved from <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-уського-світу/Звернення-Керівного-органу-7-2021/> [in Ukrainian].
26. Zvernennia Kerivnoho orhanu (№ 8 2021) [Appeal of the Governing Body (No.8 2021)]. (2021). *Ofitsiinyi sait Svidkiv Yehovy – The official website of Jehovah's Witnesses*. Retrieved from <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-уського-світу/Звернення-Керівного-органу-8-2021/> [in Ukrainian].
27. Zvernennia Kerivnoho orhanu (№ 9 2021) [Appeal of the Governing Body (No.9 2021)]. (2021). *Ofitsiinyi sait Svidkiv Yehovy – The official website of Jehovah's Witnesses*. Retrieved from <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-уського-світу/Звернення-Керівного-органу-9-2021/> [in Ukrainian].
28. Zvernennia Kerivnoho orhanu (№ 10 2021) [Appeal of the Governing Body (No.10 2021)]. (2021). *Ofitsiinyi sait Svidkiv Yehovy – The official website of Jehovah's Witnesses*. Retrieved from <https://www.jw.org/uk/новини/країна/з-уського-світу/Звернення-Керівного-органу-10-2021/> [in Ukrainian].
29. Zvit pro vsesvitniu diialnist Svidkiv Yehovy [Report on the worldwide activities of Jehovah's Witnesses]. (2022). *Onlain-biblioteka Tovarystva «Vartova Bashta» – Online library of the Watch Tower Society*. Retrieved from <https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/1102022816>. [in Ukrainian].
30. Pallah, K. (2021). "Bibliia ne zaboroniaie vaktsynatsiiu, ale...". Yak relihiini hromady protydiut shchepлення ["The Bible does not forbid vaccination, but...". How religious communities oppose vaccination]. *BBC Ukraina – BBC Ukraine*. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-59771178> [in Ukrainian].
31. Predko, O. I. (2012). Relihiina vira yak ekzystentsiine pidgruntia osobystosti [Religious faith as the existential foundation of the individual]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Philosophy. Politology*, (109), 26–30. [in Ukrainian].
32. Pro zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2 [On preventing the spread of the acute respiratory disease COVID-19 caused by the SARS-CoV-2 coronavirus on the territory of Ukraine], (2020). Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-p#Text> [in Ukrainian].
33. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku "Pro Stratehiuu natsionalnoi bezpeky Ukrainy" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine"]. (2020). Ukaz Prezydenta Ukrainy № 392/2020. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> [in Ukrainian].
34. Chy vy hotovi do vyprobuvannia viry u sytuatsii, shcho vymahaie medychnoho vtruchannia? [Are you ready for a test of faith in a situation that requires medical intervention?] (1998). *Nashe sluzhinnia Tsarstvu – Our service to the Kingdom*. Retrieved from <https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/201990406> [in Ukrainian].
35. Chy Svidky Yehovy ye protyvnykamy vaktsynatsii? [Are Jehovah's Witnesses anti-vaccination?] (2021). *Ofitsiinyi sait Svidkiv Yehovy – The official website of Jehovah's Witnesses*. Retrieved from <https://www.jw.org/uk/свідки-єгови/найпоширеніші-запитання/jw-вакцина-щеплення/> [in Ukrainian].

36. Kharkovshchenko, Ye. (Red.). (2021). *Relihiina bezpeka v Ukraini v umovakh koronavirusnoi pandemii* [Religious security in Ukraine in the conditions of the coronavirus pandemic]. Vydavnytstvo FOP Kushnir Yu.V. [in Ukrainian].
37. Yarotskyi, P. (2008). *Svidky Yehovy* [Jehovah's Witnesses]. U *Piznii protestantyzm v Ukraini (piatydesiatnyky, adventysty, Svidky Yehovy)* [Late Protestantism in Ukraine (Pentecostals, Adventists, Jehovah's Witnesses)] (s. 416–616). Kyiv-Drohobych : Surma S. [in Ukrainian].